

О.П.Моця*

**КИЇВСЬКА РУСЬ І КРАЇНИ ЄВРОПИ: ХАРАКТЕРНІ РИСИ
СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ, РІВНІ МІЖНАРОДНИХ
ВІДНОСИН ТА НАПРЯМИ КОНТАКТІВ**

У статті розглядаються питання розвитку державотворчих процесів на півдні східнослов'янської ойкумени в кінці I – на початку II тис. н.е., специфічні риси першої держави східних слов'ян протягом кількох століть, а також напрями зовнішньополітичної діяльності її зверхників у часи ранньофеодальної монархії та феодальної роздробленості.

Зазначимо, що «Київська Русь», або «Давня Русь» чи «Русь – Україна» – це кабінетні терміни. Адже сучасники називали цю державу «Руська земля» або «Русь». Перша із вищезазначених назв з'явилася на основі розробки московськими книжниками XVI ст., а пізніше М.М.Карамзіним, С.М.Соловйовим, В.Й.Ключевським та іншими істориками Російської імперії концепції про генеалогічну безперервність протягом тривалого часу правлячого у Москві князівського роду. Одночасно з обґрунтуванням цієї теорії виникли й терміни «Київська Русь», «Володимирська Русь», «Московська Русь» – за назвами центрів концентрації в той чи інший період владних функцій. Цієї концепції дотримуються і більшість сучасних російських (та і не тільки російських) істориків.

Правда, останнім часом робляться спроби знову зкорегувати історичні події кінця I тис. н. е.: місто Ладога на далекій східнослов'янській Півночі проголошується першою столицею Русі, з якої пізніше ця місія переходить до Новгород-а Великого, а потім уже до Києва. Однак слід зазначити, що не всі російські сучасні дослідники перейшли на такі «ура-патріотичні» рейки. Вони наголошують, що вищезгадане невелике місто як столиця – це модернізм понять, його краще іменувати як першу резиденцію представників князівської династії Рюриковичів¹.

Говорячи про київський період історії східнослов'янської середньовічної цивілізації, зазначимо, що територія Середнього Подніпров'я дійсно була центром Русі. Тому про Київ і далі слід говорити як про основний урбаністичний центр у цьому європейському регіоні, що зафіксував ще князь Олег, який у 882 р., знищивши стару династію Києвичів, об'єднав північні та південні території і саме його назвав «матір'ю міст руських»².

Окрім цього літописного повідомлення, чисельні згадки в різних списках локалізують Русь саме на півдні східнослов'янської держави. Це стосується не лише південних літописних зводів, а й новгородських, де Приладожжя та і загалом Новгородщина завжди зветься «всья Новгородская область». Така ж стабільність у термінології прослідковується щодо назви «Русь» в її середньодніпровському географічному визначенні: сюди з Новгорода Великого приходять єпископи, князі та посадники для вирішення своїх різноманітних проблем, завоювання влади, координації дій тощо. На підтвердження такої думки наведемо кілька повідомлень про події, що, зокрема, відбувалися: 1132 р. – «въ се же лето ходи Всеволодъ въ Русь Переяславлю» (тобто із Новгорода до Переяславля Руського, нині Переяслава-Хмельницького. – *О.М.*); 1136 р. – «въ то же лето, на зиму, иде въ Русь архиепископъ Нифонтъ съ лучшими мужи и заста кыяны съ черниговьци стояще противу собе, и множество вои»; 1142 р. – «епископъ и купце и слы нов-

* Моця Олександр Петрович – член-кореспондент НАНУ, д-р іст. наук, професор, завідувач відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України.

городьскыя не пушаху из Руси» (тобто з Києва. – *О.М.*); 1149 р. – «иде архиепископ новгородскыи Нифонтъ въ Русь» та багато інших випадків³.

Як ядро держави визначає Середнє Подніпров'я і візантійський імператор Костянтин Багрянородний, який у X ст. вказував на північні райони східнослов'янської ойкумени як на «Зовнішню Русь», звідки кораблі йдуть до центру, тобто на середньодніпровський південь: «... Из Зовнішньої Росії в Константинополь моноксіли являються одні із Немогарда (тобто Новгород), у котрому сидів Сфендослав (князь Святослав), син Ингора (Ігоря Старого), архонта Росії, а інші із фортеці Мілініскі (Смоленська), із Теліуци (Любеча), Чернігогі (Чернігова) і з Вусеграда (Вишгорода). Отже, всі вони спускаються рікою Дніпро і сходяться в фортеці Кіоава (тобто Києва. – *О.М.*)...»⁴. Костянтин також описав маршрут знаменитого шляху «із варяг у греки» – основної торгової артерії Східної Європи, що зв'язувала балтійський і чорноморський світи. Але у зв'язку з більш розвинутим півднем і різноманітними товарами, що надходили звідси, правильніше було б іменувати цей шлях «із грек у варяги».

До речі, пізніші назви «Мала» та «Велика» Росія безпосередньо відносяться до вищезгаданої ситуації територіального визначення різних регіонів східнослов'янського світу. Адже терміни «Μαίωρ» та «Μίνωρ» у середньовічних джерелах використовувалися не для означення розмірів чи площ (велика – мала), а для розмежування політико-адміністративних частин тієї чи іншої країни. «Мала» частина – метрополія, а «велика» – територія розселення певного народу⁵. Лише пізніше наведена вище семантика слів змінилась і терміни почали використовуватися в протилежному значенні.

Вказуючи на саму появу назви «Русь», слід зазначити, що інформації з цього приводу явно недостатньо, хоча більшості лінгвістів усе ж схиляється до думки про північне її походження.

Але поява назви і процес формування центральної частини країни зі столичним містом – це різні речі. Тому тут слушно процитувати думку відомого історика С.В.Юшкова: «Надзвичайно характерне ставлення Святослава (вищезгаданого великого князя київського. – *О.М.*) до окремих земель, які входили до складу його держави: коли новгородці прийшли просити собі князя, то Святослав із презирством спитав: «А бы пошел кто к вам?»

Як відомо, пізніші князі дорожили цим великим центром і всіляко прагнули закріпити його за собою»⁶.

Це спостереження вченого можна підтвердити і текстами перших русько-візантійських договорів, в яких київська державна верхівка показала найважливіше значення для неї у той час певних градів та прилеглих до них земель. Так, у договорі 907 р. князь Олег вимагав данини: «... Первое на Кієвъ, также и на Черниговъ, и на Переяславъ, и на Полътескъ, и на Ростовъ, и на Любечъ, и на прочая города. По тем бо городомъ сядяху князя подь Ольгом суще». А в договорі 945 р. уже князь Ігор вимагає матеріальне утримання в столиці Візантійської імперії – місті Константинополі (сучасному Стамбулі) для своїх послів та купців, котрі приходять: «...первое от града Києва, и пакы ис Чернигова, и ис Переяславля, и прочии города»⁷.

Як бачимо, ні Ладоги, ні Новгород Великого, ні Пскова, ні Изборська, ні Білоозера – основних центрів Північної Русі – у вищеназваних документах не згадано. Вони, мабуть, відносились у той період до «прочих градов», тобто менш важливих із погляду київських зверхників X ст. населених пунктів.

Пояснення вищенаведених незаперечних історичних фактів про значення різних східноєвропейських регіонів у процесі формування першої східнослов'янської держави уже раніше дав учений, якого аж ніяк не можна звинуватити в «українському буржуазному націоналізмі» за партійною термінологією радянських часів: «Багатий матеріал різноманітних джерел переконує нас у то-

му, що східнослов'янська державність визрівала на півдні, в багатій та родючій лісостеповій смузі Середнього Подніпров'я. Тут за тисячі років до Київської Русі було відоме землеробство. Темпи історичного розвитку тут, на півдні, були активнішими, ніж на далекій лісовій та болотистій півночі з її пісними ґрунтами. На півдні, на місці майбутнього ядра Київської Русі, за тисячу років до заснування Києва склалися «царства» землеробів-борисфенітів, у котрих слід вбачати праслов'ян; у «троянові віки» (II–IV ст. нашої ери) тут відродилось експортне землеробство, що привело до досить високого рівня соціального розвитку.

Смоленська, полоцька, новгородська, ростовська північ такої багатой спадщини не отримала і розвивалася набагато повільніше. Навіть у XII ст., коли південь і північ багато в чому вже зрівнялися, сусіди жителів півдня все ще викликали у них іронічні характеристики «звериного» способу життя північних лісових племен.

При аналізі незрозумілих і часом суперечливих історичних джерел історик зобов'язаний виходити з аксіоми нерівномірності історичного розвитку, котра у нашому випадку проявляється чітко й конкретно. Ми повинні поставитися з великою підозрою та недовірою до тих джерел, котрі будуть підносити нам Північ як місце зародження руської державності, і повинні будемо з'ясовувати причини такої явної тенденційності»⁸.

Із процесом становлення Київської Русі тісно пов'язаний процес формування її територіального простору. Слід нагадати, що «... під державною територією треба розуміти територію, котра являла собою власність організованого в державу експлуататорського класу, який за допомогою своїх органів влади встановлює на певній території своє адміністративне членування, підпорядковує її населення загальним публічно-правовим нормам, змушує його до утримання державного апарату, натуральних повинностей та військової служби... подальший розвиток державної території істотно відрізняється від її генезису. Однак ці відмінності не мають принципового характеру». Інакше кажучи, «... державна територія зростала шляхом поширення данини і суду»⁹.

У писемних джерелах термін «Руська земля» міг означати й етнічну спільноту, і сукупність володінь Рюриковичів, а іноді навіть і військо. Проте у більшості випадків цей термін означав саме землю, певний простір, територіальне ядро первісної Русі¹⁰.

Далі процеси розвивалися досить динамічно. Спочатку про якусь цілісність держави за часів князювання Аскольда, Діра, Олега (який їх і знищив) говорити передчасно. Сама її територія більше нагадує вісімку і складається з двох половинок – «Зовнішньої і Внутрішньої» Русі, що сходяться на Верхньому Дніпрі.

Швидко змінюється ситуація за часів правління Ігоря, Ольги та Святослава. Тоді були укріплені основи тогочасного суспільства, а саме поняття великокнязівського роду вже почало означати лише сім'ю великого князя київського та його найближчих родичів. У третій чверті X ст. Русь у територіальному відношенні зростає найбільше у своїй історії, а вищезгаданий князь-воїн навіть планував перенести столицю країни: «Не люблю мені є в Києві жити. Хочу я жити в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї. Адже там усі добра сходяться: із Греків – паволоки, золото, вино й овочі різні, а з Чехів і з Угрів – сrebro й коні, із Русі ж – хутро, і віск, і мед, і челядь», – зазначає літописець.

Далі, після деяких династичних чвар, пов'язаних із боротьбою за київський престол, логічне завершення політика східнослов'янських зверхників попередніх поколінь отримала за часів князювання Володимира, який, за виразом літописця, з 980 р. «почав княжити в Києві один». Наприкінці X ст. у цілому завершився процес формування Київської держави, кордони якої проходили у верхів'ях річок Оки і Волги на сході; Сули, Сіверського Дінця, Росі – на південному сході та півдні; Дністра, Прута, Західного Бугу, Двіни й Неману, а також

охоплювали Карпати – на заході; простягалися через Чудське озеро, Фінську затоку, Ладозьке й Онезьке озера – на півночі. У сфері політичного впливу Русі залишилися також окремі райони в Криму та Приазов'ї.

За часів правління цього князя та його не менш відомого сина Ярослава Мудрого кордони країни почали стабілізуватись і, в основному, збігатися з етнічними межами розселення східних слов'ян (хоча до них входили і деякі землі, заселені представниками інших народів). Західна орієнтація у політиці зробила Київську Русь європейською державою. Проте повна стабілізація кордонів відбулася вже після самого Ярослава.

Після смерті в 1132 р. сина Володимира Мономаха – Мстислава Великого об'єднавчі тенденції на Русі ще певний час домінували, але у зв'язку з подальшим розвитком окремих земель-князівств почалося їх поступове відходження від Києва¹¹.

Говорячи про політичний устрій та соціально-економічні відносини, весь давньоруський період розвитку східних слов'ян можна розділити на два етапи: ранньофеодальної монархії (IX–XII ст.) і феодальної роздробленості (XII–XIII ст.). На першому з них основні імпульси керування здійснювалися зі столиці держави – Києва, а на другому ефективно розвивалися й центри удільних князівств, що було типовим і для інших європейських країн.

Важливу роль на початковому етапі розвитку феодалізму на Русі відігравали воєнні походи за межі її території. Завдяки цьому, правлячий клас мав великий зиск, а сама молода держава піднімала свій престиж на міжнародній арені. Зацікавленість в отриманні доходів у результаті міждержавних воєнних конфліктів, а також зовнішньоторговельних операцій, становила найхарактернішу рису політики володарів кінця IX – першої половини X ст. Водночас центральна казна почала поповнюватися надходженнями із внутрішніх районів країни. Далі ця тенденція посилювалась, а сам процес феодалізації «набував обертів».

У соціально-політичній сфері стосунки різних груп елітарної верхівки розвивалися в діалектично пов'язаній опозиції двох основ – державної та родової. Верхніх щаблів соціальної ієрархії прагнули досягти як представники старої племінної верхівки, так і безрідні, але повністю віддані великому князеві та його оточенню вихідці з різних земель і народів. Серед них, окрім аборигенів, знаходилися і скандинави, номади надчорноморських степів, хозари, фіно-угри та ін.

Внаслідок цього процесу сформувався соціальний прошарок, відомий у літописних джерелах під назвою «дружина». Цей інститут не був специфічним для якогось окремого народу чи регіону, а являв собою загальноісторичне явище. До нього входили не лише дорослі чоловіки, котрі становили його основу і які давали йому соціальну характеристику, а й представники обох статей та усіх вікових груп. У широкому розумінні дружина включала насамперед зобов'язаних службою князівських васалів і мала чотири основні риси – функціональну, економічну, організаційну, ідеологічну. Вона поділялася на певні групи, в основному – на «старшу» і «молодшу». До першої з них входили представники військово-феодальної аристократії, яких часто називали «боярами», «лучшими мужами», а до другої – рядові професійні воїни («отроки», «децькі», «пасинки»).

Наступна епоха феодальної роздробленості характеризувалася поглибленням процесу феодалізації земель, назрілими потребами налагодження нормального виробництва у місті та на селі. На південноруських (сучасних українських) землях сформувалося п'ять земель-князівств: Київське, Чернігово-Сіверське, Переяславське, Волинське та Галицьке. Надалі процес дроблення продовжувався, а тому з'являлися більш дрібні наділи. Хоча це теж не був одноплановий рух. Так, наприкінці XII ст. Галичина і Волинь об'єдналися, в результаті чого виникло Галицько-Волинське князівство.

Князі-засновники місцевих династій швидко зміцнивши своє становище в окремих землях, зав'язали тісні стосунки із земським боярством та великою земельною знаттю, зацікавленою у мирному господарюванні у своїх вотчинах. Пізніше, однак, між осілими на землю князями й місцевим родовим боярством виникали серйозні суперечки, котрі нерідко переростали у збройні сутички. Тож у боротьбі із сепаратистськими тенденціями з боку великого боярства князі мусили спиратися на постійну військову дружину, розташовану біля столиці кожного князівства й готову щомиті вирушити у похід проти ворога свого сюзерена. Так у XII ст. у кожній землі народжується нижчий прошарок феодалів – дрібне дворянство, сформоване з князівських дружинників, слуг, адміністративного персоналу вотчин.

На різних східнослов'янських територіях у той чи інший час переважали монархічні або республіканські феодальні тенденції, набирали значної ваги відцентрові чи доцентрові сили, зміцнювали своє становище або ж підпадали окремі князівські родини. Лише Київська земля так і не виділилася у спадкову вотчину якої-небудь гілки роду Рюриковичів, не виділилася в окреме незалежне князівство. Аж до трагічних подій у 40-х роках XIII ст., тобто до часів монголо-татарської навали, вона вважалася власністю великокнязівського столу і навіть загальнодинастичною спадщиною всього давньоруського князівського роду¹².

Тож весь період існування першої держави східних слов'ян, мабуть, слід іменувати киеворуським, а володимирський та московський, що відносяться до більш пізніших часів і про які мова йшла на початку, необхідно відносити уже до історії етнічних великоросів (росіян). На південноруських, пізніше українських, землях подальша історична періодизація повинна розглядатися за своїми специфічними параметрами.

Конкретна суть давньоруського феодалізму полягала в державній належності земельних володінь, які роздавалися великим князем чи володарем окремої літописної землі, але не просто як приватним володарем, а як носієм державних символів. Права володаря як великого князя київського, так і князів інших удільних земель залежали від володіння відповідним столом. Тобто, такий «державний» феодалізм характеризується виростанням землеволодіння безпосередньо з відносин панування. Походження визначило й суттєві моменти феодальних відносин, серед яких, окрім вищезазначеного, є ще два. Перший із них – домінування «волості» як форми землеволодіння, близької за своєю суттю до беніфіціальної, й підпорядковане значення «вотчини», близької за своєю суттю до західноєвропейського аллоду. Другий – панування централізовано-рентної системи експлуатації «волості» князями при наявності і «вотчинної» – в домініальних володіннях. На відміну від повної, відчужуваної власності, що була характерною для феодальної Західної Європи, у Східній Європі на першому місці знаходилася власність умовна, тимчасова, невідчужувана. Головною у давньоруських поглядах на суть державної влади була переконаність у тому, що суб'єктом влади з тісно пов'язаною з нею земельною власністю був не один якийсь зверхник, починаючи з великого князя київського, а весь князівський рід Рюриковичів, щодо якого окремий його представник виступав у ролі тимчасового володаря певних територій¹³.

Однак це зовсім не свідчить про відсталість соціально-економічного розвитку населення східноєвропейського регіону. Адже існує й достатньо обґрунтована думка, що західноєвропейська модель феодалізму була дуже конкретним (можливо, навіть унікальним) політичним варіантом в історії, а не, власне, етапом. Та і деякі факти свідчать про те, що до XIII ст. східна модель розвитку суспільства випереджала за якісними показниками західноєвропейський світ в економічному плані, а міста Візантії та Русі досить відрізнялися від Парижа і Лондона, мали чимало спільного з урбаністичними центрами Сходу¹⁴.

Такі твердження логічно пояснюються навіть географічним положенням середньовічних суспільств чорноморсько-середземноморського басейну, центром якого в ті часи була Візантійська імперія. Внаслідок цього спільні риси давньоруського феодалізму можна шукати не тільки на Балканах, а й далі на південь, зокрема в середньовічному Єгипті¹⁵.

Звичайно, це було не просто відображення процесів у контактній зоні між цивілізаціями Заходу і Сходу за умовною лінією «трьох К» (Київ – Константинополь – Каїр), а конкретні прояви загальноісторичних закономірностей. На відміну від тих же Єгипту чи Візантії, де зафіксовані етнічна відособленість правлячих прошарків суспільства (у першому з цих випадків) чи часта зміна династій (у другому), на Русі із самого початку правили лише Рюриковичі, представники яких досить швидко були асимільовані слов'янами. Можна згадати з цього приводу хоча б імена перших князів: Олег та Ігор – в основі скандинавські (Хельга та Інгвар), а у третьому поколінні уже Святослав – чисто слов'янське ім'я.

Водночас на відміну від західноєвропейських феодалів усіх рангів, котрі у переважній більшості, отримавши свої володіння, залишалися там назавжди, а потім передавали їх своїм нащадкам (цей процес проходив із покоління в покоління), давньоруські князі, починаючи з часів ранньофеодальної монархії, весь час перебували в русі, не жаліючи сил та енергії для переміщення й зайняття більш політично та економічно вигідного столу.

При цьому правителі окремих земель-князівств, рвучись до нових володінь, намагалися залишити за собою і старі надбання. Для західноєвропейських феодальних володінь та їх господарів, котрі знаходилися, так би мовити, в статичному стані, була абсолютною нетиповою ситуація, що зафіксована в Іпатіївському літописі під 1135 р.: «Юрьи испроси оу брата своего Ярополка Переяславль, а Ярополку дасть Суждаль, и Ростовъ и прочюю волость свою, но не всю»¹⁶. Разом із князем на нові місця проживання перебиралось і його чисельне оточення, що в свою чергу сприяло контактам між певними групами населення на різних територіях.

Специфіка давньоруського феодалізму спричинила і до наявності відмінностей у формуванні поселенських структур Київської Русі. Як зазначав П.П.Толочко, становлення міських форм життя на Русі не проходило за єдиною соціологічною схемою – адже ці процеси були багатогранні й різноманітні. Умовно можна виділити три основні шляхи містоутворення: торговельно-ремісничий, общинно-феодальний, а також феодальний або державний. «Перший шлях виявився фактично тупиковим, оскільки обумовлювався не стільки внутрішніми, скільки зовнішніми причинами... Общинно-феодальний і феодальний (державний) шляхи утворення міст являлися природною еволюцією нових соціальних форм життя, що виникли з потреб розвитку самого східнослов'янського суспільства. Міста ставали центрами давньоруської державності, первісними функціями котрих були: адміністративно-політична, редистрибутивна (концентрація та перерозподілення додаткового продукту), а також – культова. Для землеробської округи давньоруське місто – це природне осереддя, народжене цією округою і без неї не мислилося»¹⁷.

На думку згаданого дослідника, тісні адміністративно-політичні й господарські зв'язки східнослов'янських міст із сільською округою обумовили деяку специфіку їх соціально-економічного життя. Ремесло і торгівля, що в цілому були досить розвинутими, не стали основою їх розвитку – адже додатковий продукт цих галузей був порівняно невеликим у загальному економічному балансі давньоруського суспільства. Тож міста насамперед росли за рахунок додаткового продукту, що утворювався в сільськогосподарському секторі економіки країни, на котрій вони мали право внаслідок значної концентрації в них соціальних прошарків, які володіли землею.

Іноді давньоруське місто називають колективним замком, де проживали наймогутніші феодалі якогось мікрорегіону чи більш обширних територій (в столиці та її околицях мали свої резиденції представники різних гілок правлячого князівського роду). До речі, саме питання про те, що собою являв ординарний східноєвропейський феодальний замок сьогодні є ще не до кінця вирішеним. Але, все ж накопичені матеріали дозволяють у загальних рисах охарактеризувати цей тип поселень.

Соціологічно замок – це феодальне поселення його власника (іншими словами, резиденція), котре звичайно було укріплене і являлося центром вотчинного володіння. Розумінню замка (від польського «zamek») у давньоруських літописах частково відповідали терміни «градъ» та «дворъ». До характерних рис планування таких пунктів, що були розраховані для проживання самого феодала, його челяді, представників вотчинної адміністрації, дружинників, населення, яке обробляло землі місцевого володаря і постійно знаходилося на феодальному дворі, звичайно, відносять житла самого феодала та його оточення, різні виробничі й господарські приміщення. Сама площа замку досягала 1 га. Цим вона відрізняється від розмірів укріплених частин більшості малих міст давньоруського часу, що визначаються, як мінімум, в 2–2,5 га. Самі ж замки були пристосовані для їх захисту незначною кількістю воїнів. Цей факт мав аналогії і в Західній Європі – там гарнізон великого замку становив близько 100 чол., а замки середньої величини мали лише 25–50 воїнів.

Біля кожного з них знаходилося по кілька відкритих поселень. Мабуть, якраз у них проживали особисто залежні від конкретного володаря селяни. Така структура «гнізда» поселень (укріпленого та кількох неукріплених), вірогідно, археологічно відображає феодальну вотчину, детально не описану в писемних джерелах. Та на багатьох замкових площадках не було виявлено постійних жител самих феодалів. Особливо це стосується найкрупніших за розмірами, котрі, звичайно, належали найбільш авторитетним магнатам. Але цей, на перший погляд, парадоксальний факт пояснюється вищенаведеною характеристикою східноєвропейського міста як колективного замку. Воно насамперед було центром сільськогосподарської округи, і тому з підвищенням соціального статусу конкретного представника феодального страту (чи класу) він волів більше перебувати в урбаністичному центрі та контролювати ситуацію, а не постійно проживати у своїй вотчині. Там за нього господарством керувала його адміністрація¹⁸.

Але основна маса населення феодальної доби проживала не в містах чи замках, а в сільських поселеннях. Як зазначав Ф.Бродель, навіть у XV–XVIII ст. світ являв собою все ще велику селянську країну, де від 80 до 90 відсотків людей існувало за рахунок обробітку землі¹⁹. Селянство в широкому значенні охоплювало всіх дрібних сільських виробників, котрі вели індивідуальне господарство власними силами і засобами виробництва, і для яких трудова діяльність становила їх найважливішу функцію. Якраз у результаті праці самих селян розвивалося сільське господарство – вони зробили найбільший внесок у вдосконалення знарядь обробітку землі (рала, плуга і т. д.), вивели нові сорти зернових і технічних культур, нові породи худоби. Досить успішно розвивалися різноманітні ремесла, що також накладало свій відбиток на весь соціально-економічний потенціал тогочасного суспільства.

Село згадується вже в перших договорах Русі з візантійцями та у вступній частині «Повісті минулих літ» при описі життя східних слов'ян. Але ці повідомлення дуже фрагментарні. Тому основну нову й різноманітну інформацію дають археологічні матеріали, котрі дозволяють говорити, що формування давньоруської сільської поселенської структури простежується в IX–X ст. Часто нові селища виникають на площі більш ранніх. Уже в X–XI ст. починається формування садиб на селі, що набуває поширення в XII ст. на всій території півден-

норуських земель, і вказує на економічне зміцнення малої (парної) сім'ї, хоча в деяких випадках велика сім'я (теж з об'єктивних причин) продовжує існувати. Тенденції розвитку приватної власності фіксуються і появою таких категорій речей, як замки і ключі. Ще один цікавий факт: протягом багатьох десятиліть відмирання життя у деяких сільських поселеннях у XIII ст. пояснювалося винятково негативним впливом монголо-татарської навали у 40-х роках згаданого століття (навіть там, де їх не було). Виявилось, що на цей процес впливав і екологічний фактор: унаслідок виснаження землі жителі багатьох сіл змушені були переселятися на нові території.

Можна говорити про паритетні відносини між містом і селом у давньоруський період; про певну спеціалізацію та господарські можливості жителів окремих поселень залежно від екологічної специфіки в зонах їх розташування; про високий рівень розвитку сільського ремесла, котре в багатьох вимірах не поступалося міському; про особливості ідеологічних уявлень у світогляді широких народних мас²⁰.

Повертаючись до вже згаданої російської історичної концепції про перенесення центру країни з Дніпра на Волгу (Київська – Володимирська Русь), слід зазначити, що в цій теорії досить важливими були події 1169 р., коли силами князя Андрія Боголюбського давня столиця держави була розграбована. Але сам володимиро-суздальський князь взагалі не очолював військо і залишався дома. Цю справу він доручив своєму сину Мстиславу. Тоді в поході на Київ «... брали участь не тільки, і навіть не стільки суздальські сили, скільки південноруські. Подібні акції щодо давньої столиці Русі проводили й інші князі, зокрема, Всеволод Ольгович, Роман Мстиславич і Рюрик Ростиславич, які займали чернігівський, волинський і київський столи. Це була боротьба за владу, за старійшинство серед давньоруських князів...»²¹.

Тож даний період, аж до монголо-татарської навали початку XIII ст., все ж треба називати «києворуським».

Повертаючись до подій рубежу I–II тис. н.е., слід відповісти на запитання: чи можна розглядати історію Київської Русі лише в контексті локального розвитку сучасних східнослов'янських народів? Звичайно ні. На всі середньовічні процеси (і не тільки в ті часи) впливали й інші фактори, починаючи вже з періоду формування державності. Наприкінці I тис. н. е. особливе значення відігравали дві структури – хозари та варяги, на ролі котрих необхідно коротко зупинитися.

Держава перших із них – Хозарський каганат – являлася найбільшою політичною силою Східної Європи протягом кількох століть. Це утворення проіснувало з VII по X ст., а його центр містився в поволзько-передкаспійському регіоні. Західні території каганату знаходились у східних, південних та кримських районах сучасної України. А в протистоянні з різноетнічним населенням цієї держави східні слов'яни значною мірою розвивали свої тенденції в напрямку цивілізації. Вплив даного утворення на сусідів був таким, що на Русі великі князі київські іноді навіть називали себе каганамі, щоб і в титулатурі бути на рівних із тими могутніми володарями.

Так величав ще на початку XI ст. н. е. Володимира Святославича у своєму «Слові про закон і благодать» митрополит Іларіон, який став на чолі давньоруської церкви в період правління сина вищезгаданого князя Ярослава Мудрого. Але сам титул «каган» («хакан») руси використовували вже у IX ст., про що свідчить повідомлення такого відомого джерела, як Бертинські аннали (839 р.).

Хозарія, створена спочатку як держава кочівників, із часом набула складнішої форми: при збереженні частиною населення кочового та напівкочового способу господарювання очевидною є також значна роль транзитної торгівлі та великий, особливо на окраїнних землях, вміст осілого, землеробського населен-

ня. Етнічний склад підлеглих каганам і бекам був досить строкатим: це, власне, хозари, болгари й алани.

Із цим населенням пов'язуються археологічні пам'ятки так званої салтівської культури (за першою знахідкою біля сучасного села Верхній Салтів, поблизу Харкова). Вони розміщені безпосередньо біля східнослов'янських поселень, а певні характерні риси вказують на різноманітні контакти між представниками двох етнічних масивів. На першому етапі хозари відігравали більш активну роль і, як зазначає давньоруський літописець, навіть «примучували» частину східнослов'янських племен. Але пізніше останні «віддячили» своїм сусідам: у 965 р. князь Святослав Ігоревич розбиває військо кагана, захоплює столицю держави – Ітіль на Нижній Волзі – та деякі інші міста. Хозари поступово сходять з історичної арени, а тому слід констатувати, що вони лише опосередковано вплинули на формування структур Київської Русі.

Набагато складніше розглядалося протягом тривалого часу питання про роль варягів – вихідців зі Скандинавії – у становленні першої держави східних слов'ян (так звана норманська теорія). Згідно з цією гіпотезою, якраз скандинави своїми активними діями привели до поступального руху східних слов'ян. Але гостра полеміка з цього приводу в останні десятиліття перейшла у спокійне русло. Доведено, що русько-скандинавські стосунки були взаємовигідні.

Найявні джерела все ж фіксують більш тісні зв'язки переселенців та автохтонів у північнослов'янських областях, ніж на півдні Русі (та і сама ця назва, на думку більшості лінгвістів, має північне походження). Привертає до себе увагу той факт, що про Київ майже не згадується у середньовічних скандинавських письмових джерелах (на відміну від Новгород Великого). Ще одним свідченням недостатньої інформованості скандинавських авторів про деталі історичних подій у середньодніпровському регіоні є опис сватання до дочки Ярослава Мудрого – Єлизавети норвезького коунга Харальда в 1043 р.: у кількох сагах розповідається, що київський князь приймає гостя в Хольмграді (тобто Новгороді), хоча, починаючи з 1018 р., Ярослав займає великокнязівський стіл і всі офіційні прийоми проводить у столиці держави. Більше того, саги, в яких досить уважно висвітлюється генеалогія героїв, зовсім не знають родова Володимира Святославича, у військових дружинах якого служило багато вихідців із Північної Європи.

І все ж скандинави, за даними джерел, проживали в різних регіонах східнослов'янської ойкумени. Але становище їх було неоднакове. На півночі вони часто мігрували у зворотному напрямку й поверталися на батьківщину. А на півдні вимальовується інша ситуація. Тут у зв'язку з подальшим розвитком державницьких інститутів варяги в основному виконували волю місцевої феодальної верхівки. При не вигідній ситуації вони бачили більш перспективи у службі при константинопольському дворі Візантійської імперії, ніж у поверненні додому. Або часто залишалися на давньоруському півдні назавжди. Слід зазначити, що переселення вихідців зі Скандинавії на Русь проходило не лише на межі двох тисячоліть, а й пізніше. Тут слід згадати варяга Шимона (поясом якого розміщувався Успенський собор Києво-Печерського монастиря), який за часів Володимира Мономаха перейшов із ріднею та оточенням із католицизму у православ'я і, як пізніше його син Георгій, мав достатньо повноважень у тогочасних державних структурах.

Очевидно, вихідці зі Скандинавії на півдні Русі в основному залишалися назавжди і поступово (починаючи з другого покоління) були асимільовані автохтонами. Звичайно ж, між Києвом і скандинавськими країнами існували й активно розвивалися різноманітні економічні та політичні стосунки. Але тут не було, як на півночі, значної кількості людей, які поверталися додому за море і своїми розповідями в різних аудиторіях закладали інформаційну основу майбутнім середньовічним письмовим джерелам²².

Та в цілому наявні дані і їх аналіз дозволяють стверджувати, що східнослов'янська державність насамперед розвивалася за рахунок внутрішніх ресурсів тогочасного суспільства. І, звичайно, не в ізольованому середовищі.

Зовнішня політика, як і вся історія Київської Русі, поділяється на два етапи: ранньофеодального періоду, тобто часу формування та розвитку єдиної монархії, і періоду феодальної роздробленості. На першому з них складається політична єдність Русі, що вийшла на міжнародну арену. Країна опутана різного роду політичними й економічними зобов'язаннями тих земель, котрі були об'єднані під владою Києва. Введення за Володимира Святославича православ'я полегшило та сприяло зміцненню зовнішньополітичних відносин країни, ввело її до кола великих християнських держав середньовічного світу. На другому етапі змінився і характер зовнішньої політики. Крупні та могутні володарі окремих земель-князівств відстояли свої права на внутріполітичні дії, а й на зовнішньополітичні зв'язки. У той час складаються князівські угруповання, котрі протистоять одне одному і зав'язують зовнішньополітичні відносини з найвигіднішими сусідами. Відбуваються суттєві зміни й у зовнішній торгівлі: поруч із русько-арабськими операціями (на дірхеми) з Багдадським халіфатом і державами, котрі виникли після його розпаду, розвивається тісне торговельне зближення Русі з державами Західної Європи. Воно відмічене активним балансом і притоком іноземної валюти – денаріїв, брактеатів та срібних злитків-марок. Це теж певною мірою впливало на загальний стан зовнішньої політики.

За три із лишком століття зовнішньополітичної історії Київської Русі багато чого змінилося в навколишньому світі: виникли й занепали скандинаво-англійські союзи, котрі залишили політичні сліди в Англії, Північній Франції, Південній Італії; розквітла і розпалася Візантійська імперія; арабське володарювання, від Багдада до Кордови, що мало загальну експансію на Європу, скінчилось, а сам арабський світ став жертвою хрестових походів; Германія перенесла свої кордони з Ельби на Одер, а потім, розвиваючи натиск у східному напрямі, – на Віслу, Неман та Західну Двіну; виникли й зміцніли слов'янські держави; хвилі кочівників – угрів (старих мадяр), печенігів, торків, половців – пройшли по північнопричорноморських степах. І в багатьох із цих процесів Київська Русь відіграла не останню роль.

Якщо ж говорити більш конкретно про зв'язки східнослов'янської держави з навколишнім світом, то їх слід характеризувати як різновекторні. Серед пріоритетних країн була Візантія та її чисельні провінції, країни арабського світу й Середньої Азії, Грузії та Вірменії, Волзька Болгарія – на сході і півдні; Германія, Франція, Англія – у Західній Європі; Данія, Норвегія, Швеція – на півночі. Найтісніші контакти відбувалися з найближчими сусідами – Польщею, Угорщиною, Чехією, а також із номадами Північного Причорномор'я.

Із часу формування Київської держави одним із найважливіших спрямувань її культурно-історичних контактів була Візантійська імперія. Цей напрямок визначався тогочасною геополітичною ситуацією у Східній Європі, коли на південь ішли потужні міграційні потоки. Якраз через басейн Дніпра проходила й основна ділянка знаменитого шляху «із варяг у греки», а Середнє Подніпров'я стало контактною зоною між північними та південними європейськими регіонами.

Надзвичайно важливою подією у міжнародному житті став похід 860 р. давньоруських військ на Константинополь. Подія, що закінчилася перемир'ям, викликала величезний резонанс у Європі. Вона знайшла відображення в тогочасних візантійських джерелах, насамперед у двох проповідях патріарха Фотія та його «Окружному посланні» східним митрополитам. Через деякий час посольство русів прибуло до Візантії й уклало договір «миру та любові». Але, окрім «політичної дружби», у договорі передбачалися й економічні питання: русам дозволялося торгувати у столиці імперії. Даний договір став практично політич-

ним визнанням міжнародного значення молоді східнослов'янської держави. Наступне військове протистояння Києва та Константинополя призвело до підписання ще двох угод у 911 та 944 рр., поїздки княгині Ольги до Візантії 946 р., двох походів її сина Святослава на Балкани.

Подальші події також були вигідні для Русі. Насамперед це династичний шлюб Володимира з принцесою Анною та прийняття східними слов'янами християнства. Країна зайняла видне місце серед держав тогочасного світу. Традиційна візантійська політика, щоб підкреслити найвищий статус імператорського дому, уникала будь-яких династичних союзів. Візантійський імператор був недосяжним ідеалом могутності, влади, престижу для будь-якого європейського монарха. А тому престиж влади київського князя теж було піднято на найвищий щабель. Певна прохолода у відносинах у перший період правління Ярослава Мудрого пізніше була виправлена: син великого князя київського – Всеволод одружився з візантійською царівною з дому Мономахів, а вже його старший син Володимир отримав через це прізвисько Мономах.

Окрім Візантії, Хозарія була головним об'єктом зовнішньої політики Русі на першому етапі її існування. Оскільки східна торгівля країни у той час здійснювалася через дану ранньофеодальну державу, то це робилося часто якраз за посередництва хозарських купців. У Києві навіть існував топонім «Козаре», що лишився, вірогідно, від місцезнаходження торговельної колонії східних сусідів слов'ян.

Із середини VIII до початку X ст. Київська Русь входила до «хозарського» (південного) кола обігу арабських монет. На відміну від північних монетних знахідок, тут зосереджуються монети з абасидських монетарень східної та центральної частин арабського світу. Це зона стійких економічних контактів, пов'язаних, перш за все, з Дніпровською системою торговельних сполучень, вона була основою політичних зацікавленостей Русі у східному напрямку²³.

До візантійсько-русько-хозарських стосунків має відношення і прийняття останніми іудаїзму як державної релігії каганату. Це відбулося під впливом єврейських купців, які активно брали участь у міжнародній торгівлі і в цій частині Європи. Існує точка зору, що хозарський «цар» Булан перейшов у нову віру в Криму (тоді – Тавриці), поблизу Ялти, в урочищі Карасан і ця акція мала не лише релігійне, а й політичне забарвлення. Подія ознаменувала фактичне включення всього півострова, за винятком Херсона (античного Херсонеса, давньоруського Корсуня недалеко від сучасного Севастополя), до складу каганату і повний розрив стосунків цієї території з Візантією²⁴.

Говорячи ж про перших давньоруських князів, то, зокрема, Аскольд підтримував із Хозарією переважно мирні стосунки. Каганат не проявляв активної ворожості проти Русі і водночас був достатньо міцним заслоном проти кочівників Сходу. Про мирні контакти Русі з Хозарією у той період свідчать і надходження звідти арабської монети VIII–IX ст. Але пізніше ситуація змінилася, а це призвело до вже згаданого розгрому каганату Святославом Ігоровичем у 965 р. Головною метою його походу був не грабіж, не розорення корінних земель каганату, а закріплення на Дону, Надазов'ї, Північному Кавказі, політичне приєднання нових територій, можливо, підкорення ослабленої Хозарії на правах васалітету.

Відносини Русі ще з одним східним сусідом – Волзькою Болгарією, що розміщувалася значною своєю частиною на території сучасного Татарстану – після походу Святослава переважно були мирними. Та і згаданий похід у поволзький регіон був більше пов'язаний якраз із Хозарією, ніж із політикою самої Болгарії. Спробу її підкорення пізніше зробив Володимир Святославич, коли він «победи болгарів». Але з цього приводу висловив сумніви ще його дядько і воєвода Добриня: «Сим дани не даяти». 985 р. було укладено мирний договір до того часу, як «камень начнет плавати, а хмель грязнути» (тобто тонути). Відносини

залишилися мирними і пізніше. Зокрема в 1006 р. було підписано новий договір, а протягом тривалого часу якраз через Київ із Волзької Болгарії до земель Верхнього Подунав'я пролягав один із середньовічних маршрутів Великого Шовкового шляху – міжнародної магістралі, що з'єднувала цивілізації Заходу і Сходу. Для підтвердження цього наведемо такий факт: у 1178–1180 рр. купець із дунайського міста Регенсбург на ім'я Гартвіг, який у той час проживав у Києві, перевіз на регенсбурзький монастир Св. Еммерама шляхом контокорентних розрахунків 18 фунтів срібла. Цю суму повинні були виплатити даному монастирю боржники купця, які жили там. Відома навіть спеціальна категорія купців, котрі торгували з Руссю – так звані «рузарії»²⁵.

Зв'язки з Дунайською Болгарією для східнослов'янської держави теж були традиційними в економічно-політичній і, особливо, у культурній сфері. Адже це була слов'янська країна, яка раніше прийняла християнство, де раніше виникла писемність. На Русі діяло чимало болгар, перш за все у церковній та культурній сферах. Шляхи до Візантії і далі в західні райони Балкан теж пролягали через Болгарію. Але Візантії часто вдавалося використовувати Русь проти Болгарії або, навпаки, налаштовувати правителів останньої проти Києва.

Вище вже розглядалося питання про роль скандинавів у становленні давньоруської держави. Але участю вихідців із Північної Європи у військових формуваннях київських князів контакти не обмежувалися.

Із X ст. Русь стає постійним притулком для високопоставлених вигнанців із північних країн, а з часів Ярослава Мудрого встановлюються династичні зв'язки з королівськими дворами Скандинавії. Великі князі київські займали самостійну позицію у підтримці тих чи інших претендентів на королівський престол. Сам Ярослав був одружений на Інгігерд – дочці шведського короля Олафа Скотконунга, а його дочка Єлизавета вийшла заміж за Гаральда Грізного, який чимало років провів на Русі й у 1047–1066 рр. був королем Норвегії. Після його загибелі в Англії вона стала дружиною датського короля Свена. Русько-скандинавські державні зв'язки зберігалися і за часів Володимира Мономаха.

Зростання авторитету та могутності Русі відбивалося у достатньо широких династичних шлюбах не лише з представниками північних сімей. Так, син Володимира Святославича – Святополк був одружений із дочкою польського короля Болеслава Хороброго; Анна Ярославна стала дружиною короля Франції Генріха I, а її сестра Анастасія – угорського короля Андрія. Польсько-руські шлюбні відносини згаданим шлюбом не обмежилися: сестра Ярослава Доброніга-Марія вийшла заміж за Казимира Пяста, а Ізяслав Ярославич оженився на сестрі польського короля Гертруді.

Тож київська правляча династія підтримувала тісні відносини з більшістю родин феодальної еліти тогочасної Європи. Звичайно, кожний династичний шлюб знаменував собою політичну угоду, мирні та союзницькі відносини з конкретною країною.

Говорячи про відносини із західноєвропейськими країнами, не слід забувати про посольство княгині Ольги до імператора Оттона I. Між ними велися переговори щодо прийняття Руссю західного християнства й направлення сюди єпископа. Ольга окреслювала найбільш вигідний для Русі шлях, а також, можливо, використовувала зв'язки із західною церквою як засіб тиску на Візантію. У відповідь до Русі було направлено місію на чолі з Адальбертом, який повернувся додому 962 р. У 1006 або 1008 рр. у Києві протягом місяця перебував єпископ Бруно Кверфуртський, який очолював місію до печенігів. Звідси він надіслав імператору Генріху II листа, в якому описував Володимира як «повелителя Русів».

У дев'яності роки X ст. спостерігаються інтенсивні відносини Києва з Ватиканом. Римський папа намагався перетягнути на свій бік молоду християнську

державу. Така дипломатична практика Русі мала, звичайно, не релігійну, а суто політичну основу. Київська Русь не йшла у фарватері політики Візантії, а проводила свою системну політику, намагаючись у різних регіонах мати противагу своїм потенційним супротивникам. Германська імперія та Рим виступали такою противагою Візантії і Польщі. Результатом зближення з Германією став шлюб (після смерті Анни) Володимира Святославича з онукою Оттона I, донькою графа Куно. 1013 р. між Києвом і Священною Римською імперією була укладена мирна угода.

Про економічні зв'язки з Чехією повідомляють як давньоруські літописи, так і іноземні джерела. Політичні відносини також мали давню історію. Союз Володимира з королем Андріхом сприймався вже як традиційний. Однією з дружин цього великого князя київського була «чехиня». Даний шлюб мав скріплювати певні угоди, яким, звичайно, передували обмін посольствами та переговорами. А традиційний торговий шлях із Києва до Регенсбурга вів через Краків і Прагу і теж відіграв велику роль у взаємовигідних контактах.

Найактивніші стосунки Русь мала з Польщею. І це зрозуміло – кордон між двома країнами був найдавніший із відомих і за нього протягом століть велися війни. Перш за все, це стосується Червенських градів у басейні Західного Бугу та околиць міста Перемишля (сучасного Пшемисля). Наприкінці X ст. у результаті закінчення протистояння, як свідчить літопис, Володимир «бе живе с князи околними миромъ, с Болеславомъ Лядскимъ, и съ Стефаномъ Угръскимъ, и с Андрихом Чешским». Та це було тимчасове перемир'я: Ярослав з братом Мстиславом довелося провести два походи, щоб відстояти Червенські гради. Полонених «ляхів» перший із названих князів розселив на новій оборонній лінії держави по р. Рось. Ще пізніше зародилася принципова польська політична лінія на підтримку волинського угруповання на Русі. А протягом X–XI ст., незважаючи на вищезазначені територіальні претензії, Русь та Польща стабілізували свій кордон і встановили союзницькі відносини між Києвом і Краковом.

Мирні відносини Києва з Угорщиною були традиційними ще з часів переходу «старих мадяр» на «нову батьківщину» – у Карпатську котловину. Вони були союзниками Русі в її візантійській, німецькій чи польській політиці. Пізніше взаємовідносини мали як негативні, так і позитивні моменти. Але в цілому політика наступників Ярослава Мудрого щодо Угорщини тяжіла до союзницької, хоча вона ускладнювалась усобицями у кожній із країн. Та погляди на взаємовідносини галицьких Ростиславичів у часи феодальної роздробленості починали в цьому плані відрізнятися від позицій Києва.

Із країнами Західної Європи Київська Русь, крім окремих династичних шлюбів, підтримувала політичні й економічні контакти, хоча вони були не такими інтенсивними, як із безпосередніми сусідами.

На другому етапі розвитку міжнародних відносин – в часи феодальної роздробленості XII–XIII ст. – єдина зовнішньополітична діяльність перестала існувати (як у вищезгаданому «галицькому варіанті»). Проте зацікавленість країни в економічних зв'язках залишалася незмінною. Нова державна система викликала до життя великі князівські коаліції, які врівноважували одна одну. У цілому глобальним завданням зовнішньої політики Русі був захист від наступу кочівників, тиску західних феодалів та Візантії. Зовнішньоторговельні й культурні зв'язки значно інтенсифікуються.

На території Русі поруч із Києвом зросли центри, що проводили власну зовнішню політику. Ними стали Чернігів, Галич, Володимир-Волинський (Переяслав завжди діяв у руслі київських тенденцій). Але ця політика могла змінюватися при зміні на князівських столах ворогуючих династій роду Рюриковичів. Політичний поліцентризм повністю почав панувати після смерті сина Володимира Мономаха – Мстислава Великого в 1132 р.

Інтереси Волині схилилися до контактів із Польщею, звідки йшла як допомога, так і загроза агресії. Там же шукав союзників і Чернігів. Для Галича пріоритетними були відносини з Угорщиною. А для того ж Чернігова головними були відносини зі Степом. Київ як загальнодержавна столиця, резиденція митрополії та великий економічний центр на шляху «із варяг у греки» був насамперед зацікавлений у зв'язках із Візантією. Це були головні напрями політичних зносин, проте існували й інші. Київ та Володимир-Волинський у певні моменти підтримували дружні стосунки з Угорщиною, Галич контактував із Польщею та Візантією і т.д. Характеристика всіх різноманітних стосунків у часи феодальної роздробленості на Русі – тема окремої великої за обсягом роботи.

Але взаємовідносини відбувалися в ті часи не лише з безпосередніми сусідами. Прикладом більш широких міжнародних акцій може бути прийняття князем Данилом Галицьким у 1253 р. у волинському місті Дорогочині королівської корони від послів папи Інокентія IV. Зацікавлена в поширенні католицизму, його політичного й ідеологічного впливу на Східну Європу, папська курія виступила ініціатором у нав'язуванні галицько-волинському володарю королівського титулу, розраховуючи отримати чималі вигоди від того. Тривалий час Данило вагався у прийнятті рішення, не бажаючи проникнення папських місіонерів на його землі. Але постійна загроза з боку Золотої Орди спонукала князя вести переговори з папою – в єдиному розрахунку на його допомогу проти монголо-татар. У наступні роки обидві сторони не дотримались умов договору. Декларований папою хрестовий похід проти татар християнами Польщі, Чехії, Моравії, Сербії та Помор'я не відбувся, та й не міг відбутися. Згадані країни були надто слабкими, щоб вистояти у боротьбі зі спадкоємцями Чингісхана, загрузли у внутрішніх усобицях, та і загалом боялися воювати з могутньою степовою імперією. Данило ж не впустив до себе католицьких місіонерів і ченців, не виконав навіть своїх мінімальних обіцянок у конфесійному питанні²⁶.

Але характеристика контактів русів із представниками інших народів була б неповною без згадки про кочове населення причорноморських степів – печенігів, торків і половців. Так, за деякими свідченнями, вже під час хрещення Володимира Святославича був присутній печенізький хан Метеган. Давньоруські князі часто одружувалися з дочками кочівницьких вельмож, хоча своїх доньок заміж у Степ не видавали. У літописах зафіксовано не менш як вісім шлюбів відомих князів із половецькими красунями. Сім'ї тоді були багатодітними, і якщо припускати, що у цих 8 князівських сім'ях у середньому виросло по п'ять синів і дочок, то серед них (тобто князівських сімей у цілому) було близько 40 князів і княгинь напівполовців, а далі – приблизно 200 половецьких онуків і онучок. Це споріднення скріплювалося повторними шлюбами княжичів і князівен змішаного походження. Зокрема Ігор Святославич – герой «Слова о полку Ігоревім» – по лінії свого батька був онуком половчанки – дочки Осолука, тобто доводився правнуком половецькому хану Осолуку.

Ці та інші факти відображають характер діалектичних взаємовідносин двох народів і демонструють, наскільки тісно переплітались їх долі. Висловлювалася навіть гіпотеза, що в XII–XIII ст. Київська Русь і Половецька земля становили одну поліцентричну державу²⁷. Однак це є перебільшенням. Прихильно до Русі ставилися переважно тільки «дикі половці» – два кочівницьких угруповання, що розміщувалися недалеко від південноруських кордонів, але ніколи не селилися у Пороссі чи Посуллі на давньоруській державній території. Одна із цих груп локалізується на схід від Дніпра, в межиріччі Осолу і Дону, чи на самому Дону. Вона мала тісніші стосунки з чернігівськими князями та Юрієм Долгоруким. Інша – на захід від Київської землі. Все ж основна маса кочових орд вбачала в давньоруських містах і селах об'єкт збагачення, а в землеробах і ремісниках східнослов'янської держави – потенційних рабів, яких мож-

на було вигідно продати на ринках невольників або ж використати у своєму господарстві²⁸.

Фінальним рубежем киеворуського періоду в історії України стали 40-ві роки XIII ст. Монголо-татарська навала завдала Русі, яка посідала одне із чільних місць у загальноєвропейському історичному розвої середньовіччя, непоправної шкоди. Упродовж кількох століть вона успішно протистояла кочовим народам степів, боронила себе і країни Центральної та Західної Європи. Своєю високою історичною місією – рятівницею європейської цивілізації – Київська Русь виконала і в згадані роки глобального лихоліття, але цього разу ціною власного існування.

Через низку причин країна не змогла протистояти військовій машині монголо-татар. Із вогнем і мечем, долаючи героїчний опір русів, вони пройшли східнослов'янськими землями, спалили найбільші міста, розтоптали і розікрали матеріальні цінності народу, нищили його духовне надбання. На високій ноті обірвалася творчість давньоруських зодчих і художників, літописців і билинників, музикантів і ремісників. Те, що вдалося врятувати, опинилося на довгі століття в земляних схованках.

Вважається, що спадкоємцем державно-політичних традицій на півдні Київської Русі в помонгольський час стало Галицько-Волинське князівство. На відміну від Середнього Подніпров'я, західні землі карпатського регіону менше постраждали від монголо-татарських завойовників. Упродовж другої половини XIII ст. тут велось монументальне будівництво, літописання, розвивалися торгівля, ремесла, сільське господарство. Завдяки політиці Данила Галицького та його найближчих наступників, галицько-волинські землі не зазнали такого розорення з боку військ завойовників, як це мало місце у Руській землі у вузькому значенні цього терміна – Київщині, Чернігівщині, Переяславщині.

Проте ні Володимир-Волинський, ні Галич не змогли очолити процеси політичної консолідації Південної Русі. Колись єдиний державотворчий потік, що виходив із Києва, розділювався на кілька окремих річищ, насильно консервованих завойовниками; спочатку монголо-татарами, згодом – Литвою й Польщею. Віками налагоджені зв'язки між окремими землями Київської Русі, а також із країнами Європи, були розірвані. Знищення Києва – як історичного центру тяжіння давньоруських земель, серця Руської землі – спричинилося до того, що вони опинилися у сфері політичних інтересів сусідніх держав і надовго втратили перспективу незалежного розвитку.

Та, незважаючи на трагічні наслідки для Київської Русі монголо-татарської навали, завойовники не змогли знищити історичні і культурні традиції народу, як і його самого. Він продовжував жити на своїх предковичних землях і був гарантом безперервності історичного процесу. Спадщина Київської Русі стала тією базою, на якій розвинулася культура Русі – України в епоху пізнього середньовіччя²⁹.

¹ *Кирпичников А.* Рюрик пришел с Ладоги // Родина. Славянский мир. – 2001. – Январь-февраль. – С.36; *Кузьмин С., Волковицкий А.* Петергоф для Рюрика // Родина. – 2003. – №8. – С.29.

² Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). Ипатьевская летопись. – Москва, 1962. – Т.2. – Стлб.6.

³ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – Москва; Ленинград, 1950. – С.22, 24, 26, 28.

⁴ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. – Москва, 1991. – С.45.

⁵ *Агеева Р.А.* Страны и народы: происхождение названий. – Москва, 1990. – С.141.

⁶ *Юшков С.В.* Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – К., 1992. – С.52.

⁷ ПСРЛ. – Т.2. – Стлб.22, 37.

⁸ *Рыбаков Б.А.* Мир истории. Начальные века русской истории. – Москва, 1984. – С.39.

- ⁹ Кучкин В.А. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X–XIV вв. – Москва, 1984. – С.6; Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. – Москва, 1951. – С.217.
- ¹⁰ Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования 1992–1993 годов. – Москва, 1995. – С.39.
- ¹¹ Моця О.П. Київська Русь: етапи формування державної території // Археологія. – 2001. – №1. – С.42–50.
- ¹² Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К., 1987. – С.208–233.
- ¹³ Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992. – С.77, 160, 174.
- ¹⁴ Большаков О.Г. Средневековый город Ближнего Востока. – Москва, 1984; Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К., 1989; Куза А.В. Малые города Древней Руси. – Москва, 1989; Service E.R. Origins of the State and Civilization. – New York, 1975.
- ¹⁵ Литаврин Г.Г. Византийская империя во второй половине VIII–XII в. // Культура Византии. Вторая половина VII–XII вв. – Москва, 1989. – С.11–35; Семёнова Л.А. Особенности феодализма в Египте // Типы общественных отношений на Востоке в средние века. – Москва, 1982. – С.100–110.
- ¹⁶ ПСРЛ. – Т.2. – Стлб.295.
- ¹⁷ Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – С.233.
- ¹⁸ Моця О. Замки Київської Русі як соціальний тип поселень // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2000. – С.22–36.
- ¹⁹ Бродель Ф. Структуры повседневности: возможное и невозможное. – Москва, 1986. – С.60.
- ²⁰ Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К., 2003.
- ²¹ Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII вв. – К., 1980. – С.178.
- ²² Моця О.П. Населення південноруських земель IX–XIII ст. – К., 1993. – С.131–135; Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь (серія «Україна крізь віки»). – К., 1998. – Т.4. – С.36–39, 48–55.
- ²³ Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – Москва, 1968. – С.5–8.
- ²⁴ Баранов И.А. Таврика в эпоху раннего средневековья. – К., 1990. – С.149–151.
- ²⁵ Моця А.П., Халиков А.Х. Булгар – Киев. Пути, связи, судьбы. – К., 1997. – С.23.
- ²⁶ Давня історія України. – К., 2000. – Т.3. – С.515–546; Котляр М.Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. – К., 2002. – С.9–127.
- ²⁷ Гумилёв Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. – Москва, 1989. – С.327.
- ²⁸ Плетнёва С.А. Половцы. – Москва, 1990. – С.9–171; Давня історія України. – Т.3. – С.561, 564–565.
- ²⁹ Толочко П. Київська Русь. – К., 1996. – С.341–342.

The questions of development of the states' formation processes on the South of East Slavonic territory of settling in the end of the I – the beginning of the II millennium AD, the specific features of the first state of eastern Slavs during several hundreds of years and also the direction of outer political activity of its rulers during the times of early feudal monarchy and feudal division are examined in the article.